

István Orosz

Systemy rolnicze w gospodarstwach chłopskich na Węgrzech w pierwszej połowie XIX wieku

Rocznik Lubelski 14, 145-153

1971

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

SYSTEMY ROLNICZE W GOSPODARSTWACH CHŁOPSKICH NA WĘGRZECH W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Dziesięciolecia rewolucji społecznych, które ogarnęły Europę w latach 1789—1849, stanowiły burzliwy okres również w rozwoju rolnictwa. Działo się tak nie tylko dlatego, że po sprzyjającej koniunkturze w pierwszych trzech dziesiątkach lat tego okresu nastąpił kryzys w zakresie zbytu produktów rolnych i ten niepomyślny stan trwał do lat pięćdziesiątych, ale i na skutek tego, że w tych krajach europejskich, które już weszły na drogę rozwoju kapitalistycznego, zaczęły dokonywać się przeobrażenia rewolucyjne w dziedzinie technologii, organizacji i w ogóle we wszystkich procesach wytwórczości rolnej.

Ten przewrót w gospodarce agrarnej, jeśli nie wyprzedzający, to przynajmniej idący równolegle w czasie z rewolucją przemysłową, jak wiadomo, już w XVIII w. w takich krajach jak: Belgia, Holandia i Anglia wytworzył model, który w literaturze rolniczej, przeżywającej wówczas w całej Europie okres swego wzlotu, uważany był za wzór tak z punktu widzenia struktury i mechanizmu, jak i zaspokojenia nowych, wzrastających wymagań wobec gospodarki rolnej.

Pierwsza połowa XIX w. dla gospodarki wiejskiej Belgii, Holandii i Anglii była okresem zmian rewolucyjnych w rolnictwie, które osiągnęło tam znaczny poziom już wtedy, gdy nowy sposób produkcji rolnej stał się powszechny. Natomiast w innych krajach Europy Zachodniej przemiany te następowały dopiero w pierwszej połowie XIX w. w warunkach ścisłej łączności z innymi przodującymi gałęziami życia gospodarczego.

Jeśli chodzi o gospodarkę krajów zachodnioeuropejskich, w których panował wówczas feudalny ustrój, to o wiele szybciej uwidocznił się w nich kryzys dawnego systemu aniżeli narodziny nowego. Rewolucja w gospodarce agrarnej tych państw, mimo pojawiających się niekiedy wyraźne przesłanki, właściwie dokonała się częściowo w drugiej połowie ubiegłego wieku, częściowo zaś w XX stuleciu.

W ten sposób w gospodarce rolnej Europy w pierwszej połowie XIX w. mamy do czynienia z jej trzema typami i modelami: nowoczesną, modernizującą się i tradycyjną. Powstanie nowego gospodarstwa wiejskiego cechowało się przede wszystkim dużym wzrostem produkcji i intensyfikacją. Przy zastosowaniu tradycyjnej metody średniowiecznej — zwiększenia powierzchni ziem uprawnych — w większości krajów nie można było zaspokoić zapotrzebowania ludności na produkty żywnościowe, zwiększonej liczebnie wskutek eksplozji demograficznej, tym bar-

dzień że wraz z powstaniem przemysłu kapitalistycznego rolnictwo obok artykułów konsumpcyjnych winno wytwarzać jednocześnie coraz więcej surowców. Produkcja żywności musiała się stale zwiększać zależnie od przyrostu ludności i równoczesnego systematycznie zmniejszającego się areалу upraw. Można to było osiągnąć tylko przy zastosowaniu bardziej efektywnych metod i udoskonalenia techniki produkcji. Zmiany w zakresie techniki wytwórczości, która zdolna byłaby zaspokoić stale rosnące zapotrzebowanie, uwidoczniają się najbardziej w przemianach zachodzących w obydwu dziedzinach gospodarki wiejskiej: rolnictwie i hodowli. Podobnie jak w gospodarce agrarnej Europy, tak i na Węgrzech obie te gałęzie w swoim rozwoju wykazywały ścisłą współzależność, udoskonalenie bowiem systemu uprawy roli wymagało postępu w dziedzinie hodowli zwierząt. Dlatego też omawiając tu rolnicze systemy w Królestwie Węgierskim, będącym częścią monarchii habsburskiej, i w nie związanych z nią pod względem administracyjnym Transylwanii, Chorwacji-Słowenii i w tak zwanym Okręgu Przygranicznym, rozpatrujemy głównie jeden z ważniejszych czynników kształtujących poziom rozwoju gospodarki rolnej. Zbadanie wielu systemów uprawy ziemi w Europie na początku XIX w. pozwoli na wyodrębnienie spośród nich jednego systemu rolniczego, najbardziej reprezentatywnego dla warunków węgierskich.

W zakresie systemów rolniczych przewrót w gospodarce rolnej oznaczał likwidację gospodarki ugorowej lub innych prymitywniejszych metod, a także wprowadzenie płodozmianu, który można uważać za najbardziej doskonały system w pierwszej połowie XIX w. W Europie przeobrażenia te na początku badanego okresu nie były tak powszechne, jak można mniemać na podstawie piśmiennictwa rolniczego. Na przełomie XVIII i XIX w. o wszechwładnie panującym systemie płodozmiennym można mówić tylko w odniesieniu do Belgii, Holandii i Anglii. W końcu XVIII w. stwierdza się niemożność efektywnego zastosowania systemu płodozmianu bezodłogowego, wskutek stanu zaludnienia ówczesnych Węgier (w 1785 r. przypadało tu 31 ludzi na 1 km²) i ich gospodarki nastawionej na produkcję zboża. W 1796 r. gazeta „Magyar Ujság” stwierdza, że „ugór winien istnieć zawsze”. Najwybitniejszy zaś specjalista rolniczy końca XVIII w. János Nayvaty określał likwidację ugoru jako ulepszenie, które przynosi szkodę.

Odmianą opinię wyraził w swej książce, nader popularnej w okresie dobrej koniunktury na zboże w czasie wojen napoleońskich, Ferenc Pete, który twierdził, że „jeśli pozwoli na to sytuacja kraju, wówczas wykreślę z pamięci rolników słowa ugór i odłóg”. Autor aprobując system płodozmienny, wystąpił jednocześnie z wnioskiem, który podchwyciła węgierska literatura rolnicza, że przy wyborze systemu uprawy ziemi należy mieć na uwadze warunki wytwórczości i popyt. W latach trzydziestych István Secseny i w drugiej połowie badanego okresu najbardziej świątliwy specjalista János Balashazy uznali za rzecz doskonałą przystosowanie się do warunków i co za tym idzie — racjonalną gospodarkę. Czołowi przedstawiciele nauk rolniczych na Węgrzech, akceptujący w teorii pogląd specjalistów zachodnioeuropejskich o większych możliwościach tkwiących w systemie płodozmiennym, zastanawiali się nad zagadnieniem, które i w jakim zakresie można by upowszechnić systemy gospodarcze, zakorze-

nione już na dobre w rolnictwie holenderskim i angielskim, a w całej Europie Zachodniej znajdujące się w stadium upowszechniania. Innymi słowami — myśleli nad tym, czy mamy do dyspozycji takie tereny, na których odpowiedni system liczebny ludności i pogłowie zwierząt, rynek zbytu i stosunki pieniężne stwarzają warunki lub nawet konieczność zaprowadzenia nowych systemów agrarnych. Spierano się w zasadzie o to, jaką dać należy odpowiedź na to pytanie — pozytywną czy negatywną. Wśród tych, którzy odpowiadali twierdząco, znalazł się także Janos Balashazy, który badając systematycznie węgierskie systemy rolnicze, przeciwstawiał teorię praktyce.

Na przekór opiniom współczesnych Balashazy twierdził, że na Węgrzech mamy do czynienia nie tylko z systemami dwu- i trójpolowymi, ale też w oparciu o wyniki własnych doświadczeń w swojej książce *O nauce domowego i połowego gospodarstwa* przedstawił opis także innych systemów rolniczych, zwłaszcza systemu zagrodowego, stanowiącego specyficzną węgierską formę.

Jednakże wszechstronne osobiste doświadczenia, poparte nawet znajomością ówczesnej literatury europejskiej, nie pozwalały w pełni na wykrycie wszystkich form systemów rolniczych, a zwłaszcza na sprecyzowanie ich wzajemnych powiązań.

Badacz dziejów wsi przy opracowaniu historii systemów rolniczych wykorzystać może oprócz współczesnej literatury fachowej również Rejestry Podatkowe z lat 1819 i 1828. Pierwszy z nich (tzw. Conscriptio Czi-rakjana) obejmuje podatki płacone przez gospodarstwa chłopskie w Transylwanii, drugi zaś przez gospodarstwa włościańskie w Królestwie Węgierskim, Chorwacji—Słowenii i — obok innych danych — dostarcza też wiadomości o systemach agrarnych w gospodarce chłopskiej. Wiarogodność jednak tych informacji nie jest bezsporna. Kopistów interesował stosowany w danej okolicy system uprawy ziemi tylko dlatego, żeby móc dokładnie określić powierzchnię obsianych obszarów, z których płacono podatki. Dlatego też w wielu przypadkach znane powierzchownie lub w ogóle obce dla kopistów formy podciągane były pod system dwu- i trzy-polowy, zwłaszcza wówczas, gdy w odmiennym lub nieznanym systemie połowa lub trzecia część uważana była za ugór. Jednakże w oparciu o te dwa Rejestry Podatkowe można uzyskać szersze i bardziej wiarogodne wiadomości o systemach rolniczych aniżeli na podstawie ówczesnych książek i artykułów.

Z analizy danych zawartych w rejestrach podatkowych wynika, że na Węgrzech w latach dwudziestych spotykało się systemy agrarne o wiele prymitywniejsze od trójpolówki. Dotyczy to Alföld, który po okresie 150-letniego rujnującego panowania Turków został zaludniony przez Węgrów dopiero w XVIII w. Mimo szeroko zakrojonej w tym stuleciu akcji osadniczej, Alföld był najstąbiej zaludnionym terytorium w państwie (średnia gęstość zaludnienia nie przekraczała tu cyfry 20 osób na km², a nawet w niektórych komitetach niewiele więcej niż 10 osób).

Na terenach mniej dogodnych dla rolnictwa i w Alföld gęstość zaludnienia wyrównała się dopiero w połowie XIX w. Spowodowany niskim stopniem zaludnienia odsetek ziem uprawnych nie osiągnął nawet 20% terenów użytkowych. Istnienie zaś rozległych pastwisk nadających się do orki nie tylko nie dyktowało konieczności likwidacji lub zmniejsza-

nia powierzchni odłogów, ale zmuszało właścian utrzymujących się z intensywnie prowadzonej hodowli bydła do przejścia z systemu odłogowego na ugorowy. Szybkie tempo wzrostu ludności i wyrównanie się jego poziomu w Alföld i regionach górzystych przyczyniło się do uszczuplenia terytoriów objętych systemem odłogowym, który w 1720 r. stosowano jeszcze na 16% ogółu ziem ornych w kraju. Jednakże nie udało się go całkowicie wyeliminować jeszcze do 1828 r. Tam, gdzie po ustanowieniu kopistów ziemie pańszczyźnianych chłopów znajdowały się w jednym kawałku i tereny wsi nie zostały podzielone na pola, winniśmy niewątpliwie spotkać się z zachowanym systemem odłogowym. W tym przekonaniu utwierdzają nas także świadectwa współczesnych. Jeden z takich opisów stwierdza: „u nas w Alföld w tych miejscowościach, gdzie wydzielono ziemie chłopów pańszczyźnianych w jednym kawałku, nie ma ugorów, pastwiska orze się najpierw pod proso lub arbus, może być pod kukurydzę, a w latach następnych obsiewa się zbożem jarym lub ozimym i po całkowitym wyjałowieniu, przywraca się ponownie pastwisko, a orze się drugą część pola”. János Nagyvaty nazwał ten system, który także i według niego szeroko upowszechnił się w Alföld, systemem pastwisko-wo-przemianym regularnym (Koppelwirtschaft). Jest to jednakże oczywisty błąd, ponieważ pastwisko i łąka nie były włączone do płodozmienu, nie zostały ujęte przez rolnictwo, nie było wreszcie sztucznego systemu paszowego. W związku z tym możemy mówić nie o systemie regularnym pastwiskowo-przemianym (Koppelwirtschaft), lecz o odłogowym (Feldgraswirtschaft).

Wśród systemów ugorowych obok regularnych dwu- i trójpolówek występowały równocześnie i inne warianty. Niektóre z nich stały na pograniczu systemów odłogowego i ugorowego, inne — ugorowego i płodozmiennego. Zarówno w dwu-, jak i trójpolówce niekoniecznie musiały występować oba zboża. Dwupolówka czasami nie przekształcała się w trójpolówkę, ponieważ wieśniacy uprawiali bądź to zboże ozime, bądź to jare. W Transylwanii i w kamietach położonych w regionach górzystych natrafić można było na taki wariant dwupolówki, w którym zamiast zboża ozimego lub jarego, uprawiano kukurydzę i jare. Na tych terenach można było się zetknąć i z taką trójpolówką, w której jedną działkę obsiewano oziminą, drugą pozostawiano odłogiem, a na trzeciej sadzono kukurydzę w miejsce zboża jarego. W ogóle stale zwiększająca się uprawa kukurydzy, ziemniaków i innych roślin okopowych przekształcała wszędzie tradycyjne metody gospodarki odłogowej. Zmiany te nie zawsze prowadziły do obsiewania odłogów, a tym samym do powstania trójpolówki. W pierwszej połowie XIX w. kukurydzę, ziemniaki i tytoń sadzono na stanowisku po zbożu jarym częściej niż na ugorze. Przyczyną tego stanu rzeczy mogło być to, że sianie na ugorze powodowało naruszenie tradycyjnego systemu płodozmiennego gospodarki ugorowej. Z powodu wysiewanych na ugorze okopowych czas orki należało przesunąć na wczesną wiosnę oraz wyeliminować drugą orkę. Wskutek zaś późnego sprzętu kukurydzy, ziemniaków i tytoniu zachodziła konieczność przesunięcia czasu wysiewu ozimin. Jednakże siew spóźniony w świetle doświadczeń chłopów okazał się niekorzystny. Upowszechnieniu się siewów na odłogach nie sprzyjał również dekret, na mocy którego w 1806 r. zniesiono obowiązujące przedtem zwolnienie od podatków od roślin wysiewanych na ugorach.

Dalszy rozwój dwu- i trójpolówki szedł w różnych kierunkach. Jeśli w systemie trójpolowym kukurydza i pastewne nie zajmowały miejsca przeznaczonego pod inny zasiew, to trafiały na pole nowe. W określonych okolicach Alföld to czwarte pole znajdowało się na dzierżawionych pustkach szlacheckich. Gdy zostało ono włączone do płodozmianu, wówczas trójpolówka w zasadzie przekształcała się w czteropolówkę.

Sadzone rośliny okopowe często nie były włączone do płodozmianu, lecz razem z innymi działkami, z których zebrano kapustę, konopię i len tworzyły zawsze uprawianą i obsiewaną działkę leżącą z zasady w pobliżu osiedla. Jeśli ten kawał gruntu był większy od poprzednio istniejących ogrodów (wraz ze wzrostem znaczenia kukurydzy i ziemniaków było to zjawisko powszechne, powstawał wówczas podwójny system uprawy roli, polegający na tym, że na jednej części terytorium prowadzono produkcję bezugorową stałą, a na drugiej funkcjonowała dwu- i trójpolówka. Ten podwójny system, będący etapem przejściowym od gospodarki ugorowej do płodozmiennej, przybierał także i bardziej prymitywne formy, pośrednie między systemem odłogowym i ugorowym. Właśnie na bliżej położonych wewnętrznych częściach terenu znajdujemy regularne systemy dwu- i trójpolówki, a w miejscach zaś bardziej oddalonych, w strefie pastwisk — system odłogowy, ponieważ część pastwiska w określonej porze eksploatowano pod proso, dynię aż do momentu całkowitego wyjałowienia ziemi. Wtedy działkę tę porzuca się, a uprawia drugą część pastwiska. Z tym podwójnym systemem spotykamy się w sąsiadującym z Królestwem Węgierskim kamietach Transylwanii, gdzie objął on 1/4 część gospodarstw, oraz w kamietach leżących na wschdzie Alföld (Szabolcs, Szatamár).

Do jednej z form wspomnianego systemu uprawy roli można zaliczyć spotykane w północnych Karpatach użytkowanie ziemi, w którym — według autorów rejestrów podatkowych — wszystkie posiadłości wsi podzielono na dwie strefy: wewnętrzną, na której funkcjonuje system ciągłej uprawy bezugorowej, i zewnętrzną — obejmującą regiony wysokich gór i śnieżnych szczytów, stale wykorzystywaną do wypasu bydła.

Omówione tu podwójne systemy, zwłaszcza ich formy bardziej prymitywne, wykazują pokrewieństwo z systemem infield-outfield, który występuje jeszcze gdzieś w Europie Zachodniej. Rzuca się jednak w oczy to, że właściwy dla tej formy wariant, w którym strefę wewnętrzną uprawia się zawsze bez stosowania ugorów, nie znajduje na Węgrzech uznania.

Na wąskich nieurodzajnych terenach, gdzie nie starczało ziemi na tyle, aby ją dzielić na dwie lub trzy działki, spotykamy się z systemem jednopolowym. Nie stosowano płodozmianu w systemie karczunkowym, gdzie obsiane pola z istoty rzeczy wskutek wyrębu znajdowały się bezładnie rozrzucone wśród lasów i pastwisk.

Dwu- i trójpolówki mogły się przekształcać nie tylko w system podwójny lub czteropolowy; regularne zasiewy na ugorach mogły tworzyć tzw. ulepszony system trójpolowy. Jak wyżej wspomniano siewy na ugorach natrafiały na wiele przeszkód, a jednak pod koniec omawianego okresu spotykamy się często z tego rodzaju praktyką stanowiącą ulepszony system trójpolówki. Jego zaś szerokie upowszechnienie datuje się dopiero od połowy XIX w., a ściślej — od momentu zniesienia poddaństwa

w 1848 r. i zlikwidowania obowiązujących systemów pól i dokonania komasacji ziem chłopskich.

Ulepszona trójpolówka według Jánosa Balashazy może być uznana za system płodozmienny prymitywny, dlatego że osiągnięto w nim wykorzystanie całej ziemi ornej, bez uciekania się do użycia ugorów. W gospodarstwach chłopskich spotykamy jeszcze jedną formę uprawy i obsiewu roli także bez stosowania ugorów. Chodzi tu o bezugorową wymianę pól w systemie dwupolowym. Forma ta nie charakteryzuje się jeszcze swobodnym użytkowaniem, terytorium wsi nadal jest podzielone na pola i z pewnością obowiązuje nawet przymus zasiewów, ale w płodozmianie już z pominięciem ugoru następują po sobie zboża ozime, jare, rośliny okopowe lub pastewne wysiewane na użyźnianej już z reguły glebie.

Dwu- i trójpolowe systemy bezugorowe rozpowszechniły się na kreścach Alföld. Pod koniec zaś okresu w sąsiadujących z Austrią zachodnich kamietach województwa zadunajskiego (Zala, Vas, Sopron) spotyka się już kilka gospodarstw włościańskich stosujących płodozmian. Rejestr podatkowy z 1828 r. potwierdza opinię współczesnych, że „w niektórych wsiach na tych terenach ugor został na wieki wyparty z gospodarki rolnej, mieszkańcy produkują zboże, kukurydzę i inne rośliny okopowe oraz specjalne paszowe, wszystkie te uprawy zmieniają w prawidłowym porządku. Jak świadczą dane, w rejonie tym chłopci umieją lepiej gospodarować aniżeli w niektórych okolicach zarządcy dóbr, którzy są przywiązani do starego systemu”.

Jednak bardziej od ugorowej rozwinięta forma uprawy ziemi powstała nie tylko w gospodarstwach zadunajskich, stosujących płodozmian, ale i w tak zwanych osadach zagrodowych w Alföld, który odrabiając wielowiekowe zacofanie, na początku XIX w. przeżywa intensywny rozwój.

System zagrodowy w Alföld pod względem swego pochodzenia i funkcjonowania stanowi wariant rozrzuconych w określony sposób osad, a także swoiste przedsięwzięcie chłopskie, któremu towarzyszy właściwy system uprawy ziemi. Zagroda chłopska powstawała i kształtowała się w ścisłej łączności z obozowiskami pasterskimi, koszarami lub tak zwanymi ogrodami polnymi wówczas, gdy głównym zajęciem chłopstwa w Alföld była hodowla zwierząt, a odłogowy system uprawy ziemi spełniał funkcję pomocniczą. Osada uformowała się z terenu stanowiącego kwaterę, a więc zagon ziemi przeznaczony na pastwisko. W pierwszej połowie XIX w. ze względu na duży przyrost ludności w Alföld przeznaczano pod uprawę coraz więcej pastwisk. Ekstensywna hodowla bydła znalazła się w krytycznej sytuacji i koszary z ośrodków hodowlanych przekształciły się w ośrodki rolnicze. Przekształcenie to miało przebieg łagodny i do chwili zniesienia pańszczyzny wystąpiło tylko w miasteczkach rolniczych feudalnie niezależnych.

Chłopi pańszczyźniami na początku w. XVIII uprawiali swoje ziemie posługując się systemem odłogowym, ponieważ zmuszali ich do tego właściciele feudalni. Pod koniec zaś tego wieku władze państwowe, przeprowadzając regulację czynszu, nakazały przejście do systemu ugorowego. System odłogowy poprzez to, że kładł większy nacisk na uprawę ziemi niż na hodowlę, był dalszym krokiem naprzód w kierunku intensyfikacji produkcji. Jednakże postęp ten, jeśli oceniać go będziemy na tle systemu płodozmiennego, może okazać się impasem. Z istniejącego syste-

mu odłogowego może wykształcić się płodozmian tylko na drodze komasacji gruntów, gdy zaś warunek ten nie zostanie spełniony, wówczas w najlepszym razie mogą powstać takie formy, jak bezodłogowa wymiana dwu pól lub ulepszona trójpolówka, o których mówiliśmy wyżej. W systemie ogrodów połowych swobodne wykorzystanie ziemi, będącej w jednym kawałku obok istnienia koszary, nie było ograniczone przez wspólnotę gminną i zaprowadzenie płodozmianu zależało tylko od właściciela. W ten więc sposób przy wzroście znaczenia rolnictwa osada mogła łatwo przekształcić się z formy hodowlanej w rolniczą, a podczas dalszej intensyfikacji (wskutek tego, że właściciel mógł dowolnie wprowadzać płodozmian) okazała się najbardziej odpowiednia dla zaprowadzenia najlepszego systemu płodozmiennego lub systemu ogrodowego. Istotnie możemy stwierdzić, że niektóre osadnicze regiony Alföld — prowincji, w której gospodarka miała najbardziej ekstensywny charakter w całych Węgrzech połowy XIX w. — nie tylko osiągnęły poziom pozostałych części kraju, ale je przewyższyły. W ostatnich latach omawianego okresu w osadach miejskich Hódmezővásárhely funkcjonowały wielopolówki, a w miastach Kecskemét, Cegléd i Nagykőrös nowoczesne gospodarstwa sadownicze.

Możliwości systemu zagrodowego w omawianym przez nas okresie nie zawsze były wykorzystywane. Zagroda w pierwszej połowie XIX w. była faktem przyszłościowym, a nie rzeczywistym w ówczesnym rolnictwie. W rozwoju agrarnym Węgier dopiero w następnej połowie tego stulecia sprawiono, że stał się on realny.

Chcąc określić statystycznie stosunek omawianych systemów rolniczych należy sięgnąć do cytowanych wyżej obu Rejestrów Podatkowych. Otrzymamy wówczas następujące rezultaty: W Królestwie Węgierskim i Chorwacji — Sławonii w 1828 r. liczba miejscowości, w których uprawiano ziemię przy użyciu trójpolówki, wahała się w granicach 60—70%. Odsetek gospodarstw z systemem dwupolowym osiągała 20—30%, liczba zaś osad stosujących zarówno prymitywniejsze, jak i bardziej rozwinięte od ugorowego systemy nie przekraczały cyfry 10%. Wśród ostatniej grupy odsetek systemów bardziej od ugorowego rozwiniętych wynosił niecałe 3%.

W Transylwanii nie było systemów lepiej rozwiniętych od ugorowego, przeważała dwupolówka lub gdzieś tam trafiały się tereny, na których stosowało się trójpolówkę.

Co się zaś tyczy zmian w zakresie stosowania systemów uprawy roli, to już na wstępie możemy stwierdzić, że nie wyszły one poza ramy tradycyjnych metod. Ze wspólnych dla całej Europy zabiegów, zmierzających do zwiększenia powierzchni ziem uprawnych, na Węgrzech w omawianym okresie w pierwszej kolejności wprowadzono te, które jeszcze nie wymagały likwidacji systemów ugorowych. W gęsto zaludnionych przemysłowych regionach Europy jedyną możliwą drogą zwiększenia zasiewów było ograniczenie lub całkowite zniesienie ugorów. Doprowadziło to do powstania nowych systemów uprawy roli — płodozmiennego i swobodnego. Jednakże na takich terenach, jak Węgry, gdzie współistniało wiele systemów uprawy ziemi, zwiększenie areалу zasiewów na ziemiach już użytkowanych można było osiągnąć także i w ten sposób, że system odłogowy przekształcił się w ugorowy, a dwupolówka w trójpolówkę. Ilustruje to poniższe porównanie.

W 1720 r. w 27% wsi na Węgrzech (bez Transylwanii) była trójpolówka, w 45% — dwupolówka, a w 26% — inne systemy (odłogowy, jednopolówka lub płodozmian). Zestawienie to obrazuje, że dokonywał się w ciągu 108 lat rozwój od form prostszych do złożonych; system odłogowy przekształcił się w dwupolówkę, ta zaś z kolei w trójpolówkę, podobnie jak i odsetek systemu odłogowego w 1720 r. i odsetek ograniczonej w okresie między 1720 i 1828 r. dwupolówki (25%+16%) w gruncie rzeczy pokrywają się ze zwiększeniem odsetka systemu trójpolowego (43%).

Systemy dwu- i trójpolowe, biorąc pod uwagę ich rozpowszechnienie w Europie, prawdopodobnie nie mogą być rozpatrywane jako elementy rozwoju. Terenów śródziemnomorskich, na których w okresie średniowiecza na ogół rozpowszechniła się dwupolówka, nie można z tego względu uważać za mniej rozwinięte od europejskich, gdzie system trójpolowy był wszędzie powszechny. Na Węgrzech zaś, gdzie obowiązywały dwie formy systemu ugorowego łącznie na różnych terytoriach, na początku XIX w. już dwa systemy stanowiły krok na drodze do postępu, ściślej — przyrost ludności, dążenie do zwiększenia powierzchni uprawnych stawiały wyżej trójpolówkę od dwupolówki przede wszystkim dlatego, że w pierwszej było mniej ugorów niż w drugiej.

W Królestwie Węgierskim i Chorwacji — Sławonii w 1848 r. w czasie zniesienia pańszczyzny 72,22% całości ziem uprawnych oraz łąk znajdowało się w posiadaniu chłopów. W Transylwanii zaś odsetek pól i łąk włościańskich wynosił 77,2%. Tak więc przytoczone tu proporcje ukazują rozpowszechnienie systemów uprawy roli na $\frac{1}{5}$ częściach ogółu ziem uprawnych kraju.

Na temat systemów uprawy ziemi w folwarkach szlacheckich nie dysponujemy sprawdzonymi danymi statystycznymi. Wśród 4 500 dóbr feudalnych, w oparciu o zebrane dotychczas informacje źródłowe, w latach czterdziestych XIX w. 200—300 stosowało nowoczesny system płodozmienny, jednak w większości majątków przy uprawie roli posługiwano się tymi samymi metodami co chłopci. W ten sposób dane uzyskane na podstawie analizy gospodarki chłopskiej mogą być rozciągnięte na całą gospodarkę rolną kraju.

Jakie wnioski możemy wysnuć na zamknięcie analizy systemów uprawy roli co do poziomu rozwoju rolnictwa węgierskiego? Niewątpliwie pod tym względem należy ono do typu wschodnioeuropejskiego. Rewolucja w gospodarce agrarnej w pierwszej połowie XIX w. nie dokonała się, ponieważ systemy płodozmiennie, jako najbardziej typowe wytwory tej rewolucji, pojawiły się zaledwie w niektórych tylko okolicach. Zasadniczym rysem zmian było to, że system trójpolowy, będący najbardziej rozwiniętą formą tradycyjnej gospodarki rolnej, nabrał charakteru ogólnego i jednocześnie zaczął się modyfikować dalej w kierunku systemu płodozmiennego. Tym samym tradycyjna gospodarka agrarna osiągnęła szczyt swoich możliwości i stale wzrastające w drugiej połowie XIX w. potrzeby mogły być zaspokojone jedynie poprzez całkowitą zmianę systemów rolniczych.

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СИСТЕМЫ В КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ ВЕНГРИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Резюме

Анализируя изменения, произошедшие в системе крестьянских хозяйств Венгрии в первой половине XIX века, автор делает вывод, что сельское хозяйство страны по сравнению с другими странами Западной Европы было отсталым. Такие новшества, как отмена паровой системы, введение севооборота и новой техники обработки земли были в Венгрии редкостью. Тщательно анализируя распространенные в стране двупольные и трехпольные системы, автор приходит к выводу, что они не внесли больших изменений, но все-таки эти системы, преобладали в крестьянских хозяйствах Венгрии.

SYSTEMES AGRAIRES DANS LES FERMES PAYSANNES EN HONGRIE DANS LA PREMIERE MOITIE DU XIX-e S.

Résumé

Analysant les changements dans le système des fermes paysannes en Hongrie dans la première moitié du XIX-e s., l'auteur arrive à la conclusion que cette économie était gravement retardée dans son développement en comparaison avec la situation en Europe occidentale. Les changements, tels que la liquidation du système de mise en friche, l'introduction de l'assolement et de nouvelles techniques de culture du sol, étaient en Hongrie très rares. Après l'analyse du système très répandu encore de division des terres en deux ou en trois parties pour la culture et la mise en friche successives, l'auteur conclut qu'il n'y avait pas de changements fondamentaux vu que ce système dominait dans l'agriculture hongroise.